

การประเมินผลโครงการ ศูนย์ส่งเสริมสุขภาพแผนไทย

The Evaluation of Thai Traditional Medicine Health Promotion Center Project

นายแพทย์ปราโมทย์ เสถียรรัตน์¹ นางเกษร อังศ์สิงห์¹
Dr. Pramote Stienrut Mrs. Gesorn Angsusingha
นางสุพิศ จันทะพิงค์² นางสุวรรณา นิ่มนวล¹
Mrs. Supit Chanthaping Mrs. Suwanna Nimnuan
นางสุกัญญา ฉายาชวลิต¹
Mrs. Sukanya Chayachavalit

บทคัดย่อ

การประเมินผลโครงการศูนย์ส่งเสริมสุขภาพแผนไทย ของสถานบริการสาธารณสุขของรัฐใน ส่วนภูมิภาค (ศูนย์ส่งเสริมสุขภาพแผนไทย) ที่ได้รับการสนับสนุนงบประมาณจากสถาบันการแพทย์แผนไทย ปีงบประมาณ 2544 และ 2545 ผลการประเมินพบว่า บริบทของโครงการ คือ การใช้ผลิตภัณฑ์ธรรมชาติและ การใช้การแพทย์แผนไทยของประชาชน การพัฒนาระบบบริการการแพทย์แผนไทย การพัฒนาการสร้างความสัมพันธ์สุขภาพด้านการแพทย์แผนไทย นโยบายด้านการแพทย์แผนไทย และความคิดเห็นของผู้บริหารศูนย์ส่งเสริมสุขภาพแผนไทย เป็นปัจจัยที่เอื้อให้การดำเนินงานโครงการศูนย์ส่งเสริมสุขภาพแผนไทยประสบความสำเร็จ การประเมินปัจจัยนำเข้าพบว่า งบประมาณที่ได้รับการสนับสนุนยังไม่เพียงพอต่อการดำเนินงาน ซึ่งควรจะเป็น 862,516.89 บาทต่อ แห่ง และการสนับสนุนงบประมาณหมวดค่าตอบแทน ใช้สอย และวัสดุไม่เหมาะสมต่อการดำเนินงาน ในส่วนของบุคลากรพบว่า แพทย์ เกษัชกร และอายุรเวท เป็นกำลังที่สำคัญในการดำเนินงานแต่ยังไม่เพียงพอ ทำให้ศูนย์ส่งเสริมสุขภาพแผนไทยส่วนใหญ่ถึงร้อยละ 93.0 ต้องจ้างบุคลากรมาดำเนินงาน โดยมีการจ้างหมอนวดแผนไทยมากที่สุด ร้อยละ 76.7 การประเมินกระบวนการดำเนินงาน พบว่า ศูนย์ส่งเสริมสุขภาพแผนไทยทุกแห่งมีการให้บริการการแพทย์แผนไทย แต่ที่มีการจำหน่ายยาและ ผลิตภัณฑ์สมุนไพร และการฝึกอบรมด้านการแพทย์แผนไทย มีร้อยละ 93.0 และ 71.9 ตามลำดับ ในขณะที่การผลิตยาและผลิตภัณฑ์สมุนไพร ดำเนินการน้อยที่สุดคือ ร้อยละ 66.7 และมีการส่งตรวจยา และผลิตภัณฑ์สมุนไพร ร้อยละ 57.9 ส่วนศูนย์ส่งเสริมสุขภาพแผนไทยที่ดำเนินงานครบวงจรทั้ง 4

¹สถาบันการแพทย์แผนไทย กรมพัฒนาการแพทย์แผนไทยและการแพทย์ทางเลือก

²สำนักงานหลักประกันสุขภาพแห่งชาติ

กิจกรรม มีร้อยละ 50.9 และการประเมินผลที่เกิดจากการดำเนินงาน พบว่า มีผู้มารับบริการการแพทย์แผนไทย จำนวน 227,642 คน 407,651 ครั้ง ส่วนใหญ่เป็นผู้ที่มีสวัสดิการด้านการรักษาพยาบาล ร้อยละ 66.2 และเป็นผู้ที่มีการเจ็บป่วยเกี่ยวกับระบบกล้ามเนื้อและกระดูกมากที่สุดร้อยละ 59.3 บริการที่ได้รับส่วนใหญ่เป็นการบำบัดรักษาโรคและฟื้นฟูสภาพ ร้อยละ 72.1 ซึ่งรับบริการนวดไทยมากที่สุด ร้อยละ 31.7 นอกจากนี้ยังพบว่า ผู้รับบริการการแพทย์แผนไทยส่วนใหญ่ มีความพึงพอใจในการใช้บริการการแพทย์แผนไทยถึงร้อยละ 99.5 และผู้เข้ารับการอบรมนวดไทย ร้อยละ 98.9 ได้นำความรู้และประสบการณ์จากการอบรมไปใช้ประโยชน์ โดยมีการนำไปใช้ประโยชน์เพื่อการดูแลสุขภาพของคนที่ครอบครัว ร้อยละ 85.9 และนำไปประกอบอาชีพนวดไทย ร้อยละ 76.5 สำหรับปัญหาและอุปสรรคในการดำเนินงานที่พบมาก คือ การไม่มีกฎระเบียบรองรับให้สถานบริการสาธารณสุขของรัฐ สามารถจำหน่ายและผลิตภัณฑ์สมุนไพร

Abstracts

This report involved the evaluation of "Thai Traditional Medicine Health Promotion Center Project" of all provincial health promotion centers that were financially supported by the Institute of Thai Traditional Medicine (ITTM) during the fiscal years 2001-2002 using CIPP model (Context -Input -Process -Product). The context of project was that the contributing factors to the success of the projects were the utilization of herbal products and Thai traditional medicine (TTM) services by the communities, the development of TTM service system, the development of health insurance coverage for TTM services, the policy on TTM, and the attitude of the administrators of the centers. The evaluation of the input factors showed that the allocation of 500,000 Bahts budget from ITTM for each center was not enough, adequate funding should be 862,516.89 Bahts per center. It was also suggested that the support should not be in the form of budget for operating cost since the spending was under stringent budget regulations. Regarding personnel aspect, it was found that doctors, pharmacists and applied Thai traditional medicine practitioners played a key role on the operation of the centers; however, the number of such personnel were insufficient. Hence, 930h of the centers had to hire more employees, 76.70 of them are masseurs and masseuses. The evaluation of the process of the center showed that all centers provided T_rM services, while 93.00% sold traditional medicine and herbal products and 71.90 offered training courses on TTM. Meanwhile, only 66.70 of the centers produced traditional medicines and herbal products, and of these, 57.90% sent their products for the testing of quality, and there were 50.9% of the centers that could conduct all four areas of activities.

The evaluation of the products of the project indicated that there were 227,642 people who came to receive TTM services with 407,651 visits. Most of them (66.20h) were civil service or government enterprise officers eligible for government welfare and 59.3% of the customers suffered from musculoskeletal disorders. The services provided were mostly for the treatment and rehabilitation purposes (72.10), of which 31.7% were Thai traditional massage services. Almost all of the customers (99.501o) were satisfied with the services they received. For people who received training on Thai traditional massage, 98.9% could make use of their knowledge and experience gained during the training for the healthcare of their family members, while 85.90/o could make a living as masseurs or masseuses. The major obstacle that the TTM health promotion centers encountered was the lack of rules or regulations that allow the centers to sell traditional medicines or herbal products to the public.

บทนำ

1. ความเป็นมาและความสำคัญของปัญหา

สถาบันการแพทย์แผนไทย ได้พัฒนางานด้านการแพทย์แผนไทยให้มีความพร้อมในการนำไปใช้ในระบบสาธารณสุขของไทย และในปีงบประมาณ 2544 ได้จัดทำโครงการศูนย์ส่งเสริมสุขภาพแผนไทยเรื่อยมาจนถึงปัจจุบัน ซึ่งเป็นโครงการนำร่องเพื่อให้มีต้นแบบของบริการการแพทย์แผนไทยที่ครบวงจรในส่วนภูมิภาค คือ 1) การให้บริการการแพทย์แผนไทย 2) การจำหน่ายยา/ ผลิตภัณฑ์สมุนไพร ผลิตภัณฑ์เพื่อสุขภาพ ตำราและอุปกรณ์ด้านการแพทย์แผนไทย เป็นต้น 3) การฝึกอบรมหลักสูตรด้านการแพทย์แผนไทย และ 4) การผลิตยาและผลิตภัณฑ์สมุนไพร

โครงการศูนย์ส่งเสริมสุขภาพแผนไทย มีเป้าหมายดำเนินการทั้งสิ้น 150 แห่ง ทั่วประเทศ จังหวัดละ 2 แห่ง สนับสนุนงบประมาณให้แห่งละ 500,000 บาท โดยในปีงบประมาณ 2544 ได้รับการสนับสนุนงบประมาณหมวดค่าตอบแทน วัสดุ และวัสดุ จำนวน 35 แห่ง เป็นเงิน 17,500,000 บาท (สิบเจ็ดล้านห้าแสนบาทถ้วน) และในปีงบประมาณ 2545 ได้รับการสนับสนุนงบประมาณหมวดเงินอุดหนุนทั่วไปอีกจำนวน 35 แห่ง เป็นเงิน 17,500,000 บาท รวมทั้งสิ้น 70 แห่ง เป็นจำนวนเงินทั้งสิ้น 35,000,000 บาท

สถานบริการสาธารณสุขของรัฐในส่วนภูมิภาค ได้ดำเนินงานตามโครงการศูนย์ส่งเสริมสุขภาพแผนไทย มาแล้วเป็นเวลาประมาณ 1 ถึง 3 ปี ซึ่งสมควรที่จะได้ทราบว่ามีผลการดำเนินงานเป็นอย่างไร ประชาชนได้รับประโยชน์อย่างไรจากการดำเนินงานนี้ การดำเนินงานมีปัญหาอุปสรรคหรือไม่ อย่างไร ดังนั้น จึงเห็นควรจัดทำโครงการประเมินผลโครงการศูนย์ส่งเสริมสุขภาพแผนไทย ซึ่งเป็นประโยชน์ต่อการนำไปปรับปรุงการดำเนินงานโครงการศูนย์ส่งเสริมสุขภาพแผนไทย ให้มี

ประสิทธิภาพ และเกิดประโยชน์สูงสุดต่อประชาชนและประเทศชาติต่อไป

2. วัตถุประสงค์ของการประเมินผล

2.1 เพื่อประเมินบริบท ปัจจัยนำเข้า กระบวนการดำเนินงาน และผลของการดำเนินงาน โครงการศูนย์ส่งเสริมสุขภาพแผนไทย

2.2 เพื่อประเมินปัญหา และอุปสรรคของการดำเนินงาน ตามโครงการศูนย์ส่งเสริมสุขภาพแผนไทย

3. ขอบเขตการประเมินผล

3.1 ประเมินผลสถานบริการสาธารณสุขของรัฐในส่วนภูมิภาค ที่ได้รับการสนับสนุนงบประมาณเพื่อดำเนินงานโครงการศูนย์ส่งเสริมสุขภาพแผนไทยจากสถาบันการแพทย์แผนไทย ปีงบประมาณ 2544 และ 2545

3.2 ผลการดำเนินงานโครงการศูนย์ส่งเสริมสุขภาพแผนไทย ของสถานบริการสาธารณสุขในส่วนภูมิภาค ให้คิดผลงานตั้งแต่เริ่มดำเนินงานจนถึงวันที่ 31 พฤษภาคม 2546 ส่วนการประเมินความพึงพอใจในการใช้บริการการแพทย์แผนไทย ศึกษาในผู้รับบริการการแพทย์แผนไทยที่ศูนย์ส่งเสริมสุขภาพแผนไทย ระหว่างวันที่ 9 มิถุนายน 2546 - 10 กรกฎาคม 2546 และการประเมินผู้เข้ารับการอบรมนวดไทยศึกษาในผู้ที่ได้รับการอบรมจากศูนย์ส่งเสริมสุขภาพแผนไทย

3.3 การประเมินผลโครงการศูนย์ส่งเสริมสุขภาพแผนไทย เก็บรวบรวมข้อมูลจาก 2 ส่วน คือ การสำรวจระหว่างเดือนมิถุนายน 2546 - สิงหาคม 2546 ส่วนการศึกษา ทบทวน เอกสาร และรายงานที่เกี่ยวข้องตั้งแต่มิถุนายน 2546 - กุมภาพันธ์ 2547

4. นิยามศัพท์

ศูนย์ส่งเสริมสุขภาพแผนไทย หมายถึง สถานบริการสาธารณสุขของรัฐในส่วนภูมิภาค ได้แก่ สำนักงานสาธารณสุขจังหวัด โรงพยาบาลศูนย์ โรงพยาบาลทั่วไป โรงพยาบาลชุมชน และสถานีอนามัย ที่ได้รับการสนับสนุนงบประมาณจากสถาบันการแพทย์แผนไทย ปีงบประมาณ 2544 และ 2545 เพื่อดำเนินงานโครงการศูนย์ส่งเสริมสุขภาพแผนไทย

อายุรเวท หมายถึง แพทย์แผนไทยประยุกต์ (ผู้ที่จบการศึกษาทางด้านการแพทย์แผนไทย หลักสูตร 3 ปี) หรือ แพทย์แผนไทย (ผู้ที่จบการศึกษาทางด้านการแพทย์แผนไทย หลักสูตร 2 ปี)

SRS หมายถึง Simple Random Sampling

5. ประโยชน์ที่คาดว่าจะได้รับ

1. เป็นแนวทางในการพัฒนา ปรับปรุง แก้ไขการดำเนินงานโครงการศูนย์ส่งเสริมสุขภาพแผนไทย ให้มีความเหมาะสมและมีประสิทธิภาพมากยิ่งขึ้น เพื่อนำไปสู่การมีส่วนร่วมในการแก้ไขปัญหาสุขภาพของประชาชน และการพัฒนาประเทศที่เกี่ยวข้อง

2. เป็นข้อมูลให้ผู้บริหารใช้ในการประกอบการตัดสินใจ ในการวางแผนเพื่อจัดทำคำขอ งบประมาณการกำหนดนโยบาย แผนงาน โครงการเพื่อพัฒนางานการแพทย์แผนไทยต่อไป

วิธีการดำเนินงาน

1. รูปแบบการประเมินผล

ใช้รูปแบบ CIPP Model ในการประเมินผล

2. กลุ่มเป้าหมายและขนาดตัวอย่าง

การประเมินผลโครงการศูนย์ส่งเสริมสุขภาพแผนไทย มีกลุ่มเป้าหมายหลายกลุ่มด้วยกัน ซึ่งบางกลุ่มเป้าหมายใช้จำนวนประชากรทุกคน (Sensus) และบางกลุ่มเป้าหมายใช้การสุ่มตัวอย่าง ดังนี้

2.1 ใช้ประชากรทุกคน ได้แก่

(1) ผู้รับผิดชอบการดำเนินงานโครงการศูนย์ส่งเสริมสุขภาพแผนไทย จำนวน 70 คน

2.2 กลุ่มตัวอย่าง ได้แก่

(2) ผู้รับบริการการแพทย์แผนไทยของศูนย์ส่งเสริมสุขภาพแผนไทยขนาดตัวอย่าง

เท่ากับ 1,335 คน

(3) ผู้เข้ารับการอบรมนวดไทยของศูนย์ส่งเสริมสุขภาพแผนไทยขนาดตัวอย่างเท่ากับ

412 คน

เนื่องจากไม่มีข้อมูลจำนวนผู้รับบริการการแพทย์แผนไทยและผู้เข้ารับการอบรมนวดไทยของศูนย์ส่งเสริมสุขภาพแผนไทยทุกแห่ง ดังนั้น จึงใช้สูตรการคำนวณขนาดตัวอย่างในกรณีที่ไม่ทราบจำนวนประชากรที่แน่นอน⁽¹⁾ ดังนี้

$$\text{สูตร } n = \left[\frac{ts}{d} \right]^2$$

$$t = 1.96$$

s = ส่วนเบี่ยงเบนมาตรฐาน

d = ค่าความผิดพลาดที่ยอมให้เกิดขึ้น

(ค่า s และ d ได้จากข้อมูลการนำร่องการดำเนินงานโครงการศูนย์ส่งเสริมสุขภาพแพทย์แผนไทย ซึ่งการคำนวณขนาดตัวอย่างผู้รับบริการการแพทย์แผนไทย s = 93.18, d = 2% ส่วนการคำนวณขนาดตัวอย่างผู้เข้ารับการอบรมนวดไทย s = 20.7, d = 4%)

(3) ผู้บริหารของศูนย์ส่งเสริมสุขภาพแผนไทย

ผู้บริหารของศูนย์ส่งเสริมสุขภาพแผนไทย จำนวน 24 คน ได้จากการสุ่มตัวอย่างศูนย์ส่งเสริมสุขภาพแผนไทย ที่ได้รับงบประมาณปี 2544 จำนวน 12 คน (สสจ.3 คน, รพศ./รพท. 1 คน, รพช. 8 คน สอ.-คน) และปีงบประมาณ 2545 จำนวน 12 คน (สสจ.3 คน รพศ./รพท. 1 คน, รพช. 7 คน , สอ. 1 คน) โดยการสุ่มตัวอย่างวิธี Stratified Multistage Cluster Sampling

3. วิธีการประเมินผล

มีวิธีการเก็บรวบรวมข้อมูลจาก 2 ส่วน คือ

3.1 การสำรวจ มี 2 วิธี ได้แก่

(1) โดยการส่งแบบสอบถามไปยังศูนย์ส่งเสริมสุขภาพแผนไทย 70 แห่ง เพื่อดำเนินการเก็บข้อมูลเกี่ยวกับการดำเนินงานโครงการศูนย์ส่งเสริมสุขภาพแผนไทย ข้อมูลความพึงพอใจในการใช้บริการการแพทย์แผนไทย และข้อมูลการอบรมนวดแผนไทยจากกลุ่มเป้าหมายต่างๆ ในช่วงระยะเวลาตั้งแต่เดือนมิถุนายน 2546 ถึงเดือนสิงหาคม 2546

(2) การสัมภาษณ์โดยคณะผู้ทำการประเมินผลจากสถาบันการแพทย์แผนไทยไปสัมภาษณ์ผู้บริหารของศูนย์ส่งเสริมสุขภาพแผนไทย จำนวน 24 แห่ง รวม 24 คน ในช่วงระยะเวลาตั้งแต่วันที่ 18 มิถุนายน 2546 ถึง 30 กรกฎาคม 2546

3.2 การศึกษา ทบทวน เอกสารและรายงานที่เกี่ยวข้องในระหว่างมิถุนายน 2546 - กุมภาพันธ์ 2547

4. เครื่องมือที่ใช้ในการประเมินผล

4.1 แบบสอบถาม ได้แก่

- (1) แบบสอบถามการประเมินผลการดำเนินงานโครงการศูนย์ส่งเสริมสุขภาพแผนไทย
- (2) แบบสอบถามการประเมินผลความพึงพอใจในการใช้บริการการแพทย์แผนไทย
- (3) แบบสอบถามการประเมินผลผู้เข้ารับการอบรมนวดไทย

4.2 แบบสัมภาษณ์ ได้แก่

- (1) แบบสัมภาษณ์ผู้บริหารของศูนย์ส่งเสริมสุขภาพแผนไทย ในส่วนภูมิภาค

4.3 เอกสารและรายงานที่เกี่ยวข้อง

5. การวิเคราะห์ข้อมูล

ข้อมูลที่ได้จากการสำรวจ ทำการวิเคราะห์ และประมวลข้อมูลด้วยระบบคอมพิวเตอร์ และมีการใช้สถิติพรรณนา (Descriptive Statistics) ใช้อธิบายข้อมูล ได้แก่ จำนวน ร้อยละ ค่าเฉลี่ย ส่วนเบี่ยงเบนมาตรฐาน ค่าสูงสุด ค่าต่ำสุด

ผลการศึกษา

การประเมินผลโครงการศูนย์ส่งเสริมสุขภาพแผนไทย สามารถประเมินผลศูนย์ส่งเสริมสุขภาพแผนไทยได้ 57 แห่ง (ร้อยละ 81.4) กลุ่มเป้าหมายจำนวน 1,797 คน และจากการศึกษา ทบทวนเอกสารและรายงานที่เกี่ยวข้อง มีผลการศึกษาดังนี้

1. การประเมินบริบทของโครงการ

จากการประเมินบริบทของโครงการศูนย์ส่งเสริมสุขภาพแผนไทย ซึ่งได้แก่ ข้อมูลการใช้ผลิตภัณฑ์จากธรรมชาติและการใช้บริการการแพทย์แผนไทย พบว่า กระแสสังคมในปัจจุบันตื่นตัวให้ความสนใจและหันมาใช้ผลิตภัณฑ์จากธรรมชาติ เช่น การใช้เครื่องสำอางสมุนไพร ดื่มน้ำสมุนไพร กินอาหารเพื่อสุขภาพ ใช้การบำบัดรักษาโรคด้วยการแพทย์แผนไทย ซึ่งนวดไทยจะได้รับความสนใจใช้บริการกันมาก มีผู้ประกอบการเกี่ยวกับสุขภาพและความงามมากขึ้น โดยเฉพาะอย่างยิ่ง “สปา” ได้รับความนิยมจากประชาชนในสังคมเมืองเป็นอย่างมาก กระแสสังคมเหล่านี้ส่งผลให้ประชาชนโดย

ทั่วไปมีความมั่นใจ และมาใช้บริการการแพทย์แผนไทยมากขึ้น ในส่วนของการพัฒนาระบบบริการการแพทย์แผนไทยนั้น พบว่า มีการผสมผสานการให้บริการการแพทย์แผนไทยในระบบบริการสาธารณสุขของรัฐเป็นจำนวนมาก โดยในระดับโรงพยาบาลศูนย์/โรงพยาบาลทั่วไป มีการให้บริการแพทย์แผนไทย ถึงร้อยละ 83.3 โรงพยาบาลชุมชน ร้อยละ 67.8 สถานีอนามัย ร้อยละ 22.4⁽²⁾ ตลอดจนในสำนักงานสาธารณสุขจังหวัด 18 แห่ง⁽³⁾ สำนักงานสาธารณสุขอำเภอ 27 แห่ง⁽⁴⁾ ทำให้ประชาชนสามารถเข้าถึงบริการการแพทย์แผนไทยได้มากขึ้น และได้รับบริการที่มีคุณภาพ มาตรฐานจากหน่วยงานของรัฐในขณะเดียวกัน มีการกำหนดอัตราค่าบริการการแพทย์แผนไทยจากส่วนกลางที่ชัดเจน ทำให้สถานบริการสาธารณสุขของรัฐในส่วนภูมิภาค มีแนวทางการเก็บค่าบริการการแพทย์แผนไทยไปในทิศทางเดียวกันและเหมาะสมกับสภาพพื้นที่⁽⁵⁾ นอกจากนี้ การสร้างหลักประกันสุขภาพด้านการแพทย์แผนไทย ด้วยการให้ผู้ที่มิสวัสดิการด้านการศึกษาพยาบาล (ข้าราชการและพนักงานรัฐวิสาหกิจ) สามารถนำไปเสรีจากรักษาพยาบาลจากค่ายาสมุนไพร การนวด การอบไอน้ำสมุนไพร และการประคบสมุนไพรไปเบิกได้⁽⁶⁾ ซึ่งรวมทั้งการสร้างหลักประกันสุขภาพถ้วนหน้า (30 บาทรักษาทุกโรค) ครอบคลุมถึงบริการการแพทย์แผนไทยด้วย โดยให้ความคุ้มครองในการตรวจวินิจฉัยโรค การรักษาพยาบาลและฟื้นฟูสมรรถภาพ⁽⁷⁾ งานการแพทย์แผนไทย ยังได้รับความสำคัญให้เข้ามามีส่วนร่วมในการพัฒนาประเทศและแก้ไขปัญหาสุขภาพของชาติโดยได้รับการบรรจุเป็นนโยบายทั้งในระดับประเทศจนถึงระดับกระทรวงได้แก่ในแผนพัฒนาเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติ ฉบับที่ 9 (พ.ศ. 2544-2549) โดยให้การแพทย์แผนไทยมีส่วนร่วมในการส่งเสริมการค้าบริการเพื่อสร้างงานกระจายรายได้และหารายได้จากเงินตราต่างประเทศ⁽⁸⁾ ในระดับนโยบายรัฐบาลให้มีการส่งเสริมและพัฒนาการจัดระบบความรู้และสร้างมาตรฐานการแพทย์แผนไทย เพื่อนำไปใช้ในระบบบริการสุขภาพ⁽⁹⁾ ในแผนพัฒนาสุขภาพแห่งชาติมีเป้าหมายที่เกี่ยวข้องกับการแพทย์แผนไทย คือ สนับสนุนการพัฒนาศักยภาพทางปัญญาของระบบสุขภาพโดยเน้นการแพทย์แผนไทยและสมุนไพรเพื่อการพึ่งตนเองด้านสุขภาพ⁽¹⁰⁾ ในนโยบายการรณรงค์ “ปีการสร้างสุขภาพ” (2545) โดยให้มีการส่งเสริมพัฒนาคุณภาพสินค้าผลิตภัณฑ์สุขภาพและสมุนไพร ให้ได้มาตรฐานและสนับสนุนการพัฒนาแพทย์แผนไทย⁽¹¹⁾ นอกจากนี้ในนโยบายของรัฐมนตรีว่าการกระทรวงสาธารณสุข (นางสุตารัตน์ เกยุราพันธ์) ได้กำหนดให้การแพทย์แผนไทยเป็นงานที่สำคัญงานหนึ่งของนโยบายรัฐมนตรีว่าการกระทรวงสาธารณสุข ปีงบประมาณ 2546-2547⁽¹²⁾⁽¹³⁾ และการกำหนดให้โครงการพัฒนาการแพทย์แผนไทยและสมุนไพร เป็นงานหนึ่งของแผนการตรวจราชการและนิเทศงานของกระทรวงสาธารณสุขปีงบประมาณ 2546 และ 2547⁽¹⁴⁾⁽¹⁵⁾ สำหรับการศึกษาความคิดเห็นของผู้บริหารศูนย์ส่งเสริมสุขภาพแผนไทยนั้นล้วนแล้วจะเป็นประโยชน์ต่อการพัฒนาปรับปรุงการดำเนินงานโครงการศูนย์ส่งเสริมสุขภาพแผนไทยและต้องงานการแพทย์แผนไทยเป็นอย่างมาก

2. การประเมินปัจจัยนำเข้า

การประเมินปัจจัยนำเข้าของการดำเนินงานโครงการศูนย์ส่งเสริมสุขภาพแผนไทยได้ทำการประเมินใน 2 ส่วน คือ เรื่องงบประมาณ และกำลังคน พบว่า สถาบันการแพทย์แผนไทยได้สนับสนุน

งบประมาณให้กับสถานบริการสาธารณสุขของรัฐในส่วนภูมิภาค ที่ดำเนินงานโครงการศูนย์ส่งเสริมสุขภาพแผนไทย (ศูนย์ส่งเสริมสุขภาพแผนไทย) แห่งละ 500,000 บาท มีการนำงบประมาณไปใช้เพื่อเป็นงบดำเนินการและงบลงทุนที่ใกล้เคียงกัน คือ ร้อยละ 50.2 และ 46.5 ตามลำดับ และงบบุคลากร ร้อยละ 3.3 งบประมาณที่ใช้สูงสุด คือ เป็นค่าปรับปรุง ต่อเติม และก่อสร้างอาคาร สถานที่ ศูนย์ส่งเสริมสุขภาพแผนไทย ถึงร้อยละ 35.3 งบประมาณที่ได้รับการสนับสนุนหมวด 300 (ค่าตอบแทนใช้สอยและวัสดุ) ไม่สามารถใช้เป็นงบลงทุนในการซื้อครุภัณฑ์ และปรับปรุง ต่อเติม ก่อสร้างห้องหรืออาคารได้ นอกจากนี้ยังพบว่า งบประมาณที่ได้รับการสนับสนุน 500,000 บาท นั้น ไม่เพียงพอต่อการดำเนินงาน จำเป็นต้องหางบประมาณจากแหล่งอื่นมาสนับสนุนเพิ่มเติม เช่น เงินบำรุงของหน่วยงาน เป็นต้น ซึ่งงบประมาณที่ใช้จริงของโครงการควรเท่ากับ 862,516.89 บาท ต่อแห่ง

นอกจากนี้ การดำเนินงานโครงการศูนย์ส่งเสริมสุขภาพแผนไทย ยังก่อให้เกิดรายได้ทั้งจากค่าบริการการแพทย์แผนไทย ค่าลงทะเบียนจากการอบรมด้านการแพทย์แผนไทย และอื่นๆ โดยเฉพาะอย่างยิ่งมูลค่าจากการจำหน่ายยา/ผลิตภัณฑ์สมุนไพร ผลิตภัณฑ์เพื่อสุขภาพ ตำราและอุปกรณ์การแพทย์แผนไทยซึ่งมีถึงร้อยละ 52.8 ของรายได้ทั้งหมด และเมื่อหักค่าใช้จ่ายแล้วศูนย์ส่งเสริมสุขภาพแผนไทย ยังมีรายได้คงเหลือ 201,212.38 บาทต่อแห่ง ซึ่งรายได้เหล่านี้ไม่ได้สูญหายไปไหน ส่วนใหญ่นำเข้าเงินบำรุงของหน่วยงานและสามารถนำรายได้มาพัฒนาการดำเนินงานโครงการศูนย์ส่งเสริมสุขภาพแผนไทยต่อไปได้อีก ถึงร้อยละ 78.9 โดยรวมแล้วศูนย์ส่งเสริมสุขภาพแผนไทย สามารถเลี้ยงตัวเองได้โดยไม่ต้องมีงบประมาณจากส่วนกลางมาสนับสนุนอีกร้อยละ 61.4 ยกเว้นในกรณีที่ต้องพัฒนางานหรือขยายงานให้มากขึ้น ตลอดจนมีการศึกษาวิจัยจำเป็นต้องใช้งบประมาณสนับสนุนเพิ่มเติม

ในส่วนในเรื่องบุคลากร พบว่า โครงสร้างการดำเนินงานของโครงการศูนย์ส่งเสริมสุขภาพแผนไทย ในภาพรวมถึงแม้ว่าอยู่ภายใต้ความรับผิดชอบของฝ่าย/กลุ่มงานเภสัชกรรม ร้อยละ 56.1 แต่ในแต่ละสถานบริการสาธารณสุขจะมีความหลากหลายมาก ในระดับสำนักงานสาธารณสุขจังหวัดมีโครงสร้างแบบหนึ่ง ในโรงพยาบาลศูนย์/โรงพยาบาลทั่วไปก็มีโครงสร้างต่างกันไป ในโรงพยาบาลชุมชนถึงแม้ว่าจะไม่เหมือนกันทั้งหมด แต่ส่วนใหญ่ถึงร้อยละ 76.2 อยู่ในความรับผิดชอบของงานเภสัชกรรม และโดยเฉพาะอย่างยิ่งในระดับสถานีอนามัย ไม่มีรูปแบบของโครงสร้างการดำเนินงาน สำหรับกำลังคนที่รับผิดชอบพบว่าข้าราชการที่เป็นกำลังสำคัญในการดำเนินงาน คือ แพทย์ เภสัชกร และอายุรเวท แต่บุคลากรที่รองรับยังไม่เพียงพอ ทำให้ศูนย์ส่งเสริมสุขภาพส่วนใหญ่ถึงร้อยละ 93.0 ต้องจ้างบุคลากรเพื่อมาดำเนินงาน โดยมีการจ้างหมวดแผนไทยมากที่สุด ถึงร้อยละ 76.7

3. การประเมินกระบวนการดำเนินงาน

การดำเนินงานของโครงการศูนย์ส่งเสริมสุขภาพแผนไทยตามกิจกรรมหลักที่สำคัญ พบว่า ศูนย์ส่งเสริมสุขภาพแผนไทยทุกแห่งมีการให้บริการการแพทย์แผนไทย (การตรวจวินิจฉัยโรค

การบำบัดรักษาและฟื้นฟูสภาพ การส่งเสริมสุขภาพและป้องกันโรค) ส่วนศูนย์ส่งเสริมสุขภาพแผนไทยที่มีการจำหน่ายยาและผลิตภัณฑ์สมุนไพร ผลิตภัณฑ์เพื่อสุขภาพ และการฝึกอบรมมีร้อยละ 93.0 และ 71.9 ตามลำดับ ในขณะที่การผลิตยาและผลิตภัณฑ์สมุนไพร ศูนย์ส่งเสริมฯ ดำเนินการน้อยที่สุดคือ มีเพียงร้อยละ 66.7 นอกจากนี้ยังพบว่า ศูนย์ส่งเสริมสุขภาพแผนไทยที่มีการผลิตยาและผลิตภัณฑ์สมุนไพร ได้ทำการตรวจ/ส่งตรวจยาและผลิตภัณฑ์สมุนไพร เพียงร้อยละ 57.9 และผลการตรวจพบว่า ยาและผลิตภัณฑ์สมุนไพรได้มาตรฐาน ร้อยละ 76.9 อยู่ระหว่างการรอผลการตรวจร้อยละ 23.1 เมื่อพิจารณาการให้บริการที่ครบวงจรของศูนย์ส่งเสริมสุขภาพแผนไทยคือ มีการดำเนินงานทั้ง 4 กิจกรรมหลัก ได้แก่ การให้บริการการแพทย์แผนไทย การจำหน่ายยาและผลิตภัณฑ์สมุนไพร ผลิตภัณฑ์เพื่อสุขภาพ การฝึกอบรมด้านการแพทย์แผนไทย และการผลิตยาและผลิตภัณฑ์สมุนไพร พบว่า ศูนย์ส่งเสริมสุขภาพแผนไทย สามารถให้บริการครบวงจรทั้ง 4 กิจกรรม มีเพียงร้อยละ 50.9

4. การประเมินผลที่เกิดจากการดำเนินงาน

การประเมินผลที่เกิดจากการดำเนินงานโครงการศูนย์ส่งเสริมสุขภาพแผนไทย ได้ทำการประเมินในระดับประชาชนว่ามีผลต่อประชาชนอย่างไร มากน้อยเพียงใด ซึ่งจากการดำเนินงานของศูนย์ส่งเสริมสุขภาพแผนไทย จำนวน 57 แห่ง พบว่า มีผู้มารับบริการการแพทย์แผนไทย จำนวน 227,642 คน 407,651 ครั้ง โดยเป็นผู้ที่มีการเจ็บป่วยเกี่ยวกับระบบกล้ามเนื้อและกระดูกมากที่สุด ร้อยละ 59.3 ซึ่งอาการที่พบมาก ได้แก่ ปวดหลัง ปวดเมื่อยกล้ามเนื้อ/เคล็ดขัดยอก ปวดขา/ข้อเท้าแพลง ปวดไหล่/สะบัก/บ่า ปวดเข่า/เข่าอักเสบ เป็นต้น ผู้รับบริการส่วนใหญ่เป็นผู้ที่มีสวัสดิการด้านการรักษาพยาบาล (ข้าราชการและพนักงานรัฐวิสาหกิจ) ถึงร้อยละ 66.2 เมื่อพิจารณาถึงบริการการแพทย์แผนไทยที่ผู้รับบริการได้รับ พบว่า ส่วนใหญ่จะเป็นการรับบริการเพื่อการบำบัดรักษาโรคและฟื้นฟูสภาพ ถึงร้อยละ 72.1 และเป็นการรับบริการนวดไทยมากที่สุด ร้อยละ 31.7 ในขณะที่รับบริการเพื่อการส่งเสริมสุขภาพและป้องกันโรค มีเพียงร้อยละ 24.9 นอกจากนี้ยังพบว่า ผู้มารับบริการเหล่านี้ มีความพึงพอใจในการใช้บริการการแพทย์แผนไทยถึงร้อยละ 99.5 โดยมีความพึงพอใจต่อเจ้าหน้าที่ ต่อสถานบริการ ต่อความสะดวกในการใช้บริการและต่อคุณภาพการบริการ อยู่ในระดับมาก ร้อยละ 90.7 81.8 79.5 และ 79.0 ตามลำดับ และผู้เข้ารับการอบรมนวดไทย ถึงร้อยละ 98.9 ได้นำความรู้และประสบการณ์จากการอบรมไปใช้ประโยชน์ โดยมีการนำไปใช้ประโยชน์เพื่อการดูแลสุขภาพของคนในครอบครัว ร้อยละ 85.9 นำไปประกอบอาชีพนวดไทย ร้อยละ 76.5 ตลอดจนนำไปพัฒนาการดำเนินงานแพทย์แผนไทยในหลายๆ ด้าน

5. ปัญหาและอุปสรรคในการดำเนินงาน

การดำเนินงานโครงการศูนย์ส่งเสริมสุขภาพแผนไทย พบว่า ศูนย์ส่งเสริมสุขภาพแผนไทย มีปัญหาและอุปสรรคในการดำเนินงานหลายประการ ปัญหาที่พบมากที่สุด คือ ปัญหาเกี่ยวกับการจำหน่ายยาและผลิตภัณฑ์สมุนไพร มีถึงร้อยละ 66.7 โดยมีประเด็นที่พบมากที่สุดคือ การไม่มีกฎระเบียบรองรับให้สถานบริการสาธารณสุขของรัฐจำหน่ายยาและผลิตภัณฑ์สมุนไพรได้ ปัญหาที่รองลงมาคือ

ปัญหาด้านงบประมาณที่ได้รับการสนับสนุนจากสถาบันการแพทย์แผนไทย ร้อยละ 49.1 ปัญหาด้านการให้บริการการแพทย์แผนไทย ปัญหาด้านการผลิตยาและผลิตภัณฑ์สมุนไพร มีร้อยละ 47.4 เท่ากัน นอกจากนี้ยังมีปัญหาในด้านการฝึกอบรมหลักสูตรการแพทย์แผนไทย และการจ้างบุคลากร

การอภิปรายผล

จากข้อมูลการประเมินผลโครงการศูนย์ส่งเสริมสุขภาพแผนไทยทั้งหมด แสดงให้เห็นว่าโครงการศูนย์ส่งเสริมสุขภาพนั้นเป็นนวัตกรรมเชิงรุก ของการดำเนินงานสาธารณสุขของประเทศอีกโครงการหนึ่งที่ประสบความสำเร็จในการดำเนินงาน สามารถบรรลุตามวัตถุประสงค์ของโครงการตามที่กำหนดได้ ถึงแม้ว่าบางอย่างจะไม่ครบถ้วนสมบูรณ์ 100 เปอร์เซ็นต์ แต่ในภาพรวมถือว่าประสบความสำเร็จทั้งในด้านการเป็นแหล่งส่งเสริมสุขภาพด้านการแพทย์แผนไทยที่ครบวงจร และมีการให้บริการที่เป็น One stop service ในสถานบริการสาธารณสุขของรัฐ ที่มีการให้บริการการแพทย์แผนไทยทั้งทางด้านการส่งเสริมสุขภาพ การป้องกันโรค การรักษาพยาบาล และการฟื้นฟูสภาพ รวมทั้งมีการจำหน่ายยา/ผลิตภัณฑ์สมุนไพรและผลิตภัณฑ์เพื่อสุขภาพการฝึกอบรมหลักสูตรด้านการแพทย์แผนไทย ตลอดจนการผลิตยาและผลิตภัณฑ์สมุนไพร นอกจากนี้ ยังเป็นแหล่งบริการสุขภาพด้านการแพทย์แผนไทยที่มีคุณภาพ มาตรฐาน ทั้งในด้านการบริการที่มีแพทย์แผนปัจจุบัน และแพทย์แผนไทยเป็นผู้ให้การตรวจวินิจฉัย และสั่งการรักษา ส่วนยาและผลิตภัณฑ์สมุนไพรที่ผลิตใช้ก็ได้มาตรฐาน เพราะผ่านการตรวจรับรองจากกรมวิทยาศาสตร์การแพทย์ ผู้ให้บริการนัด ออบ ประคบ ส่วนใหญ่ผ่านการอบรมหลักสูตรการแพทย์แผนไทยของกระทรวงสาธารณสุข ซึ่งประชาชนสามารถเลือกใช้บริการได้อย่างสะดวกและทั่วถึง เพราะศูนย์ส่งเสริมสุขภาพแผนไทย มีการให้บริการการแพทย์แผนไทยในทุกจังหวัดทั่วประเทศ ทั้งในระดับโรงพยาบาลศูนย์/โรงพยาบาลทั่วไป โรงพยาบาลชุมชน สถานีอนามัย และแม้กระทั่งในสำนักงานสาธารณสุขจังหวัด การดำเนินงานของโครงการศูนย์ส่งเสริมสุขภาพแผนไทยนี้ ก่อให้เกิดการนำทรัพยากรในท้องถิ่นมาใช้ให้เกิดประโยชน์สูงสุดทั้งในด้านการบริโภคผักพื้นบ้าน ซึ่งมีประโยชน์ทั้งในด้านโภชนาการและมีสรรพคุณสมุนไพรในการส่งเสริมสุขภาพ และป้องกันโรค การนำสมุนไพรมาผลิตใช้เองอย่างง่ายเพื่อการบำบัดรักษาโรค และส่งให้โรงพยาบาลเพื่อการผลิตยาและผลิตภัณฑ์สมุนไพร รวมทั้งการนำผลิตภัณฑ์เพื่อสุขภาพของชุมชนมาจำหน่าย จะทำให้ประชาชนมีการใช้ยาและผลิตภัณฑ์สมุนไพรมากขึ้น อีกทั้งการพัฒนาทรัพยากรมนุษย์ให้มีความรู้ และทักษะเกี่ยวกับการนวดไทย ให้สามารถดูแลสุขภาพของตนเองและครอบครัวและนำไปประกอบอาชีพนวดไทยได้ เป็นการสร้างรายได้ให้กับครอบครัว สามารถกระตุ้นเศรษฐกิจภายในประเทศได้เป็นอย่างดี ก่อให้เกิดการหมุนเวียนการใช้เงินตราและทรัพยากรภายในประเทศ ส่งผลให้ลดการนำเข้ายาและเวชภัณฑ์จากต่างประเทศ ช่วยประหยัดเงินตราของชาติ ทำให้มีงบประมาณเพียงพอที่จะพัฒนางานต่างๆ ของประเทศชาติได้อย่างมีประสิทธิภาพ ถึงแม้ว่าการดำเนินงานโครงการศูนย์ส่งเสริมสุขภาพแผนไทย จะได้รับการสนับสนุนงบประมาณจากสถาบันการแพทย์แผนไทยจำนวนแห่งละ 500,000 บาท แต่งบประมาณส่วนนี้เป็นเพียงนำร่องเพื่อให้เกิดการดำเนินงาน ซึ่งถ้าจะพัฒนาการ

ดำเนินงานให้ครบวงจรสมบูรณ์ได้ จำเป็นต้องใช้งบประมาณมากกว่านี้ จะเห็นได้ว่า ศูนย์ส่งเสริมสุขภาพแผนไทยเหล่านี้ ได้เรียนรู้การดำเนินงานที่ต้องบริหารจัดการให้เกิดประสิทธิภาพและสามารถเลี้ยงตัวเองได้ จะเห็นได้จากการมีรายได้ของการทำงานที่ชัดเจน และมีการบริหารจัดการรายได้เหล่านี้เป็นระบบ สามารถนำรายได้มาพัฒนาการดำเนินงานโครงการศูนย์ส่งเสริมสุขภาพแผนไทย และงานสาธารณสุขอื่นๆ ของหน่วยงานได้ นอกจากนี้การดำเนินงานโครงการศูนย์ส่งเสริมสุขภาพแผนไทย ยังก่อให้เกิดการพัฒนาการแพทย์แผนไทยในภาพรวมอย่างต่อเนื่อง และมีแนวโน้มว่าจะเป็นการพัฒนาที่ยั่งยืนต่อไป ดังนั้น โครงการศูนย์ส่งเสริมสุขภาพแผนไทย เป็นการทำงานที่ประชาชนได้รับประโยชน์อย่างแท้จริงทั้งในด้านสุขภาพ เศรษฐกิจ และสังคม สมควรที่จะให้มีการดำเนินงานโครงการศูนย์ส่งเสริมสุขภาพแผนไทยต่อไปทุกๆ แห่งของสถานบริการสาธารณสุขของรัฐทั่วประเทศ

ข้อเสนอแนะ

การดำเนินงานโครงการศูนย์ส่งเสริมสุขภาพแผนไทย ถึงแม้ว่าจะประสบความสำเร็จสามารถบรรลุวัตถุประสงค์ของโครงการตามที่กำหนดไว้ได้ แต่ก็ยังมีข้อบกพร่อง มีสิ่งที่จะต้องพัฒนาปรับปรุงแก้ไขให้การดำเนินงานประสบความสำเร็จมากยิ่งขึ้น ให้ประชาชนได้รับประโยชน์อย่างเต็มที่ และสามารถช่วยแก้ไขปัญหาสุขภาพของประเทศชาติ ดังนี้

1. งบประมาณที่สนับสนุนการดำเนินงานโครงการศูนย์ส่งเสริมสุขภาพแผนไทยต่อไป ควรเป็นงบประมาณหมวดเงินอุดหนุนทั่วไป เพราะสามารถใช้ได้ทั้งงบดำเนินการ งบบุคลากร และงบลงทุนจะทำให้การดำเนินงานมีความคล่องตัวและเกิดประโยชน์อย่างแท้จริง
2. ควรสนับสนุนงบประมาณเพิ่มเติม เพื่อพัฒนาการผลิตยาและผลิตภัณฑ์สมุนไพรในศูนย์ส่งเสริมสุขภาพแผนไทย เพื่อให้ยาและผลิตภัณฑ์สมุนไพรมีคุณภาพและได้มาตรฐาน
3. ศูนย์ส่งเสริมสุขภาพแผนไทย ควรเน้นการให้บริการเพื่อการส่งเสริมสุขภาพ และป้องกันโรคให้มากขึ้น เพื่อเป็นการป้องกันก่อนป่วย และลดภาระค่าใช้จ่ายในการบำบัดรักษาโรคและฟื้นฟูสภาพ
4. ควรมีการศึกษา และพัฒนาเกี่ยวกับโครงสร้าง และอัตรากำลังด้านการแพทย์แผนไทย ในสถานบริการสาธารณสุขของรัฐในส่วนภูมิภาคทุกระดับ เพื่อให้การดำเนินงานการแพทย์แผนไทย เป็นไปอย่างมีเอกภาพและประสิทธิภาพมากขึ้น

เอกสารอ้างอิง

1. ประวิทย์ สุนทรสีมะ และสุทธิ อธิปัญญาคม. สถิติประยุกต์ทางการสาธารณสุขและชีววิทยา. ไม่ระบุสถานที่พิมพ์, 2534.
2. สถาบันการแพทย์แผนไทย. รายงานข้อมูลการตรวจราชการ และนิเทศงานโครงการพัฒนาการแพทย์แผนไทยและสมุนไพร ณ กรกฎาคม 2546. นนทบุรี : สถาบันการแพทย์แผนไทย, 2546.

3. สถาบันการแพทย์แผนไทย. รายชื่อศูนย์ส่งเสริมสุขภาพแผนไทย ปีงบประมาณ 2544 - 2545 และ 2546. นนทบุรี : สถาบันการแพทย์แผนไทย, 2546.
4. สถาบันการแพทย์แผนไทย. รายงานสำรวจการให้บริการการแพทย์แผนไทย ปีงบประมาณ 2545. นนทบุรี : สถาบันการแพทย์แผนไทย, 2545.
5. กรมพัฒนาการแพทย์แผนไทยและการแพทย์ทางเลือก. หนังสือกรมพัฒนาการแพทย์แผนไทยและการแพทย์ทางเลือก ที่ สธ 0503.03/1406 ลงวันที่ 12 พฤศจิกายน 2546 เรื่องข้อมูลเกี่ยวกับการแพทย์แผนไทย.
6. กระทรวงการคลัง. หนังสือกระทรวงการคลัง ที่ กค 0526.9/29360 ลงวันที่ 7 ธันวาคม 2546 เรื่อง โครงการผสมผสานการแพทย์แผนไทยเข้าสู่ระบบบริการสาธารณสุขของรัฐ.
7. สำนักงานปลัดกระทรวงสาธารณสุข. หนังสือสำนักงานปลัดกระทรวงสาธารณสุข ที่ สธ 0223.03/ว 630 ลงวันที่ 24 มิถุนายน 2545.
8. สำนักงานคณะกรรมการพัฒนาการเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติ. แผนพัฒนาเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติ ฉบับที่ 9 (พ.ศ.2545-2549). 2544 : 83 - 92.
9. สมาคมนามัยแห่งประเทศไทย. คำแถลงนโยบาย : ด้านสาธารณสุข สุขภาพ และครอบครัว ของคณะรัฐมนตรี พันตำรวจโท ทักษิณ ชินวัตร นายกรัฐมนตรี แถลงต่อรัฐสภา วันจันทร์ที่ 26 กุมภาพันธ์ 2544. ใน : ปฏิทินสาธารณสุข พ.ศ.2547. กรุงเทพมหานคร : ห้างหุ้นส่วนสามัญนิติบุคคลสหประชาพาณิชย์ , 2547 : 16.
10. สมาคมนามัยแห่งประเทศไทย. สรุปสาระสำคัญแผนพัฒนาสุขภาพแห่งชาติ ในช่วงแผนพัฒนาเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติ ฉบับที่ 9 (พ.ศ. 2545 - 2549). ใน : ปฏิทินสาธารณสุข พ.ศ. 2547 . กรุงเทพมหานคร : ห้างหุ้นส่วนสามัญนิติบุคคลสหประชาพาณิชย์, 2547 : 23 - 24.
11. สมาคมนามัยแห่งประเทศไทย. คำประกาศนโยบายและเป้าหมายการรณรงค์ “ปีการสร้างสุขภาพ” ทั่วไทย. ใน : ปฏิทินสาธารณสุข พ.ศ. 2547. กรุงเทพมหานคร : ห้างหุ้นส่วนสามัญนิติบุคคลสหประชาพาณิชย์, 2547 : 27- 28.
12. สมาคมนามัยแห่งประเทศไทย. นโยบายรัฐมนตรีว่าการกระทรวงสาธารณสุข ปี 2546. ใน : ปฏิทินสาธารณสุข พ.ศ. 2546. กรุงเทพมหานคร : ห้างหุ้นส่วนสามัญนิติบุคคลสหประชาพาณิชย์, 2546 : 29.
13. สมาคมนามัยแห่งประเทศไทย. นโยบายรัฐมนตรีว่าการกระทรวงสาธารณสุข ปี 2547. ใน : ปฏิทินสาธารณสุข พ.ศ. 2547. กรุงเทพมหานคร : ห้างหุ้นส่วนสามัญนิติบุคคลสหประชาพาณิชย์, 2547 : 30-31.
14. สำนักตรวจราชการกระทรวงสาธารณสุข. แผนการตรวจราชการและนิเทศงานกรณีปกติ ประจำปี 2546. ไม่ระบุสถานที่พิมพ์, 2546 .
15. สำนักตรวจราชการกระทรวงสาธารณสุข. แผนการตรวจราชการ และ นิเทศงานกรณีปกติระดับกระทรวงสาธารณสุขประจำปีงบประมาณ 2547. ไม่ระบุสถานที่พิมพ์, 2547.